

ספרות ההומור בידיש ובעברית בקרב יהודי מזרח אירופה ומקורותיה:

סקירה ותוכנית מחקר

יחיאל שיינטוך¹

תקציר

במאמר זה, הסוקר את מצב המחקר בספרות יידיש המודרנית התפתח במזרח אירופה ענף ספרותי חדש, שבו יצרו סופרים-הומוריסטים חטיבה ספרותית מיוחדת בשירה, בפרוזה ובמחזה – ספרות הומוריסטית שראשיתה לעתים קרובות בעיתון, וסופה בצורת ספר. כתיבת תולדות הספרות ההומוריסטית בידיש על סופריה וסוגיה בין שתי מלחמות העולם היא חלק אינטגרלי של חקר תולדות ספרות יידיש. המאמר מסכם את התוצאות המוקדמות הנובעות מעיון בקשת רחבה של טקסטים הומוריסטיים בעיתונות יידיש, בספרות ההומוריסטית שהופיעה בצורת ספר, וברקע התאורטי הנוגע להומור בכלל ולהומור יהודי בפרט. נעשה ניסיון לקבוע ולנתח שש מטרות למחקר שכזה, ונעשה ניסיון להגדיר את שיטות המחקר הראויות לנושא, וכן לסכם את התוצאות המוקדמות הנובעות מעיון זה.

מילות מפתח: הומור, יידיש, מונולוג, יהודים, דער טונקעלער

מצב המחקר

העומד בפני משימת המחקר בנושא, חובה עליו לעסוק במספר שלבים שהם: איסוף, בדיקה וניתוח מקורות ספרות ההומור בידיש ובעברית בקרב יהודי מזרח אירופה במאות ה-19 וה-20 עד למלחמת העולם השנייה, בחמישה תחומים: א. בירור המושגים "הומור" ו"הומור יהודי"; ב. תיאור וניתוח הספרות ההומוריסטית בידיש ובעברית, כז'אנר לעצמו; ג. תיאור וניתוח של העיתונות ההומוריסטית כתופעה תרבותית עצמאית; ד. דיון בקובצי ההומור בידיש ובעברית ומקורותיהם, כביטוי להשתקפות ההתבוננות ההומוריסטית על חיי יהודי מזרח אירופה; ה. הכנה לדפוס של מספר מחקרים וטקסטים מספרות ההומור בפולין וליטא בין שתי מלחמות העולם בליווי חיבור מסכם.

בספרות היהודית הדו-לשונית (ביידיש ובעברית) שמור מקום בולט להומור היהודי, יחד עם זאת המחקר עליו מועט. במהלך התפתחותה של תרבות יהודי מזרח אירופה המודרנית במאות ה-19 וה-20 צמחה ועלתה כענף מיוחד לעצמו ספרות ההומור היהודית, בשלושה אפיקים: א. כתופעה שראשיתה בעל פה וסופה בכתובים, החל מאוספי ההומור של אייזיק-מאיר דיק (דיק 1867; 1873; 1897), ועד לשתי האסופות של הומור בעל פה שרשם דב סדן (סדן תשי"י; תשי"ג); ב. כצורה של ייצוג המציאות בספרות יידיש ובעברית, על ידי סופרים כפולי לשון, החל מהפרודיה על השולחן ערוך – ספר הקונדס, וילנה 1824 (זלקין 1997) – דרך ראשוני ספרות יידיש המודרנית: אייזיק-מאיר דיק (סדן תש"ל; ראסקעס 1980), שמ"ר (גרייס-פולק 1994), והקלסיקונים בשלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 – מנדלי מוכר ספרים (סדן 1982; שקד 1965; פרי 1968); שלום עליכם (סדן תשכ"ב; ניגער 1928; טרונק 1937; טרונק 1939), י"ל פרץ (פרץ 1947), ועד לאחרוני סופרי יידיש במזרח

¹ פרופ' יחיאל שיינטוך יו"ר הקתדרה ע"ש יוסף ולינדה ברמן בספרות היידיש, מנהל הוצאה לאור של מפעל דב סדן, האוניברסיטה העברית בירושלים.

אירופה בין שתי מלחמות העולם: דער טונקעלער (שיינטוך תשמ"ז, דער טונקעלער תש"ן; שיינטוך תש"ן), יצחק באַשעוויס (באַשעוויס 1932 (ואַהרן צייטלין (צייטלין 1993; שיינטוך 1993); ג. כז'אנר ספרותי עצמאי בתוך עיתונות יידיש ובעברית בעיקר במאה ה-20, אם בצורת מדורים מיוחדים להומור או הומורסקות המלוות את חיי היהודים, ואם כסוג עצמאי של עיתונות הומוריסטית (ראו למשל: שיינטוך 2000, שיינטוך 2002).

על אף הבולטות והמקום הגדל והולך שספרות ההומור היהודית תפסה במאה ה-20, כחלק אינטגרלי של ספרות יידיש המתפתחת, היא לא זכתה עד היום לעיון מעמיק במסגרת חקר מדעי היהדות, אף על פי שהכתיבה המסאית ומלאכת הליקוט, האיסוף והרישום של ספרות ההומור היהודית לא פסקה לרגע. על פעילות איסוף זאת יעידו הקבצים הרבים של הומור יהודי שפורסמו בידיש ובעברית ב-95 השנים האחרונות (עלזעט תרע"ח; דרויאנוב 1922; ראָבניצקי תרפ"ג; פרנס 1928; ליפסאָן תרפ"ח-תרפ"ט; אולסונגר 1931; אולסונגר 1935; מילער 1937; דרויאנוב תרצ"ח; זלאָטניק תרפ"ט; סדן תש"י; סדן תשי"ג; א' דוידזון תשל"ב), וניתוח התופעה (שחטר 2008, שחטר 2012). מפעלי הכינוס של כל בעלי האסופות המוזכרים כאן בקיצורים הביבליוגרפיים ואחרים, הניחו את היסודות לחקר ענף זה של ההומור בישראל, שבחלקו נובע ממקורות עממיים ובחלקו הוא פרי התבוננותם של תלמידי חכמים ואנשי ספר. עוד פחות נחקרו העיתונות ההומוריסטית בידיש ובעברית, ותופעת הכתיבה ההומוריסטית ביומונים ובעיתונות הילדים – כחלק אורגני של הספרות היהודית.

אף על פי כן נעשו מאז שנות ה-20 של המאה העשרים כמה ניסיונות לעמוד על אופייה ומקורותיה של ספרות ההומור היהודית. יוסף טונקל (דער טונקעלער) פרסם מאמר שיטתי בשם "די יידישע פּאַראַדיע" לבחינת מהותו והתפתחותו של הז'אנר הזה בספרות יידיש, שהוא בעצמו היה ממחדשו הגדולים. עניין זה בצדדים התאורטיים של מקצועו כהומוריסט הביאהו לחבר סקירה היסטורית ואף למקם את כתיבתו הוא על רצף ההתפתחות של ספרות ההומור בידיש במאה העשרים (טונקל 1921). ארנסט עקיבא סימון דן במקורות ההומור והבדיחה היהודית המעוגנים במאפייניה של השפה העברית מחד, ובזיקה לתרבות לימוד התורה מאידך (סימון 1929). י' ליפשיץ פרסם מחקר תרבותי-היסטורי על תפקידם של בדחנים ולצים בחתונות יהודיות, על סמך מקורות מגוונים: הספרות התלמודית, ספרות השו"תים, תקנות ועד ארבע הארצות, וספרות הזיכרונות, שעניינם ה"לוסטקמאַכער" ("קבלני שמחה") אצל יהודים בחתונות (ליפשיץ 1930). מאמרו של אַהרן צייטלין "אַנאַליזירנדיק יידישן הומאַר" תורם תרומה חשובה לבירור שני מושגי המפתח "הומור" ו"הומור יהודי" (צייטלין 1980). לצד מפעל הכינוס של ההומור היהודי שבעל פה בשתי האסופות **קערת אגוזים** ו**קערת צימוקים**, הרבה דב סדן לכתוב על הגדרת המושג "הומור יהודי" ולנתח את יסודות ההומור בפולקלור ובספרות היהודית. כמה מן ההבחנות שלו בתחום זה הן חלק בלתי נפרד של כל דיון על ההומור היהודי (ראה בביבליוגרפיה, לפי: סדן). בספרו על תולדות שפת יידיש הקדיש מאַקס וויינרניץ מקום מיוחד לדיון מקיף בהומור לשוני ("שפּראַך הומאַר"). שם הוא מנתח, בין היתר, את הקשר שבין הומור לבין ריבוד חברתי-תרבותי, ובין הומור לאופי הדו-לשוני של התרבות היהודית-מסורתית המעוגנת בשפות עברית ויידיש (וויינרניץ 1973). ארנולד פאוקער חקר את אחד מן המקורות של הסיפורים על חכמי חלם – הספר הגרמני מן המאה ה-17 על הטיפשים מן העיר שילדא – ה**שילדבורגער בוך** ותרגומו ליידיש במאה ה-18 (פאוקר 1973). ב-1990 פורסם מבחר של הומורסקות ופרודיות ספרותיות מאת דער טונקעלער בליווי מחקר על ממד הרצינות שביצירתו ההומוריסטית (שיינטוך תש"ן). בסוף המאה העשרים פורסם מחקר מסכם ומקורי כאחת של ספר

הקונדס – מהדורה ביקורתית בליווי מבוא והערות. במבוא נדונו, בין היתר, השפעתם של ספר הקונדס והדמות כשלעצמה על ספרות יידיש ובעברית (זלקין 1997).

לצד קומץ המחקרים שהוזכרו לעיל, יש לציין כי כל אחד ממחבריהם תרם תרומה חלוצית הבאה למלא פערים בחקר ספרות ההומור היהודית. אף על פי כן יש לציין כי בחקר ספרות ההומור היהודית לא ניתנה תשומת לב מספקת לגבולות ולממד הקורפוס השלם, פרט אולי לניסיונו של אפרים דוידזון שהעמיד לראשונה, באסופתו המונומטלית, מודל לדוגמא של קורפוס כזה, על טהרת ספרות ההומור בעברית בלבד (א' דוידזון תשל"ב; סדן 1951). גם כאשר הקדיש חלקה קטנה לספרות ההומור של סופרים כפולי לשון או כותבי יידיש בלבד, הוא כלל רק טקסטים שנכתבו בעברית או בתרגום מידיש לעברית בלבד. יתר על כן, בביוגרפיות הקצרות ובטקסטים המובאים על ידו לא השתקפה כראוי יצירתם ההומוריסטית בידיש או עצם היותם סופרים דו-לשוניים כותבי יידיש-עברית או אפילו עברית-יידיש.

בעיית קביעת הקורפוס של ספרות ההומור בידיש ובעברית היא אחת משאלות היסוד בכל מחקר מקיף בתחום. בולטים בהיעדרם לא רק קביעת גבולות הזמן והמקום והיקף סוגי הטקסטים, אלא חסרים גם וראשית כל – בתחום זה של מדעי היהדות – הגדרות מחייבות ועיון תאורטי ביסודות ההומור היהודי ובספרות ההומוריסטית עצמה. תשעת המחקרים שהזכרנו לעיל עוסקים במגוון רחב ולא-רציף של נושאים: א. פרודיה יהודית; ב. מקורות ההומור והבדיחה היהודיים – בלשון העברית ובדרך הלימוד התורני; ג. בדחנים ולצים בחתונות יהודיות; ד. עיונים להגדרתו של ההומור היהודי; ה. יסודות ההומור היהודי בכתבי הקלסיקונים ובפולקלור היהודי; ו. הקשר בין הומור ולשון במרחב החברתי-תרבותי הדו-לשוני המסורתי; ז. בירור אחד מהמקורות לסיפורי חכמי חלם; ח. תולדות דמות הקונדס בספרות העברית ובספרות יידיש; ט. קביעת מקומו של דער טונקעלער כסופר-הומוריסט המתבונן בחיי היהודים הנתונים בין מסורתיות ובין מודרניות.

בקרב החיבורים המוזכרים בולט מיעוט המחקרים על אסופות הבדיחה והחידוד למיניהן ועל דרך התהוותן – מהומור שבעל פה ועד לגלגולי הנוסח בדפוס. על אחת האפשרויות הגלומות בחקר ממין זה לומדים אנו מעבודתו של דב סדן, אשר בהגישו לנו את שתי "קערותיו" (סדן תשי"י; תשי"ג); טרח וצייד אותן בהערות מפורטות ובחילופי גרסאות. כמו כן למדים אנו כי ביסוד שלושת הכרכים של דרויאנוב בעברית מונחת עבודה שקודה ומצויינת של תרגום לעברית של מקורות אשר אסף בחלקם קודם לכן בידיש, כפי שמצאנו בארכיונו הפרטי השמור במכון גנזים בתל אביב (ארכיון "גנזים"). בחיבורים אלה בולטים בהיעדרם גם מחקרים על העיתונות ההומוריסטית בידיש. ראשיתה של עיתונות זאת בסוף המאה ה-19 וצמיחתה והסתעפותה החל מ-1907 הפכו אותה לענף נוסף של הומור יהודי המלווה את חיי היהודים במזרח אירופה עד לפרוץ מלחמת העולם השנייה. טרם הוכרה העיתונות ההומוריסטית בידיש כחלק אינטגרלי של חקר מרכזים ספרותיים, כמי שתורמת היבט לגיטימי נוסף להבנת דמותם ומזגם. היעדר זה בולט לאחרונה (כהן 1995), דווקא על רקע התעוררות עניין בחקר העיתונות היהודית לסוגיה (קשר 1987, ואילך). עם זאת קיימות עבודות ביבליוגרפיות חלקיות על עיתונות יידיש במזרח אירופה (כולל העיתונות ההומוריסטית), שסוכמו והורחבו בשנות ה-80 (פוקס 1980; שיינטוך 1986). תשתית ביבליוגרפית זאת תשמש נקודת משען חשובה לחקר העיתונות ההומוריסטית היהודית בעתיד.

מטרות המחקר

שניים ממושגי המפתח במחקר שלפנינו הם "הומור" ו"הומור יהודי". הגדרותיו ותולדות השימוש במושג "הומור" – אם כמושג גג המאחד תחתיו מושגים קרובים לו (שנינה, סאטירה, סרקזם, אירוניה וכו'), ואם כמושג לעצמו ושונה מהם – דורשים בירור. גם מושג המפתח השני – "הומור יהודי" – מחייב הגדרה ואפיון על בסיס בדיקת מדגם רחב בכל סוגי המקורות של הספרות היהודית לדורותיה. מה שמשותף בין "הומור" לבין יתר המושגים הקרובים לו הוא התפיסה (perception) של מצבי חוסר-תואם (incongruity) בחיים. לעומת זאת, מה שמייחד את התבוננותו של ההומוריסט על החיים הוא ההתבוננות ברוח טובה (kind contemplation) בתופעות חוסר תואם (פאולר 1960; ליקוק 1938, עמ' 3). על כן המטרה הראשונה של מחקר כזה היא הגדרת מהותו הדיפרנציאלית של ההומור – כהשקפה על מצבים ועל תכנים של חוסר-תואם בחיים, ואפיונה של מסורת ההומור היהודי בספרות ישראל.

המטרה השנייה לאחר הבירור ההיסטורי-ספרותי של מאפייני ההומור היהודי היא קביעת הקורפוס של ספרות ההומור היהודית המודרנית. לצורך קידום המחקר הזה, שעניינו השתקפות ההתבוננות ההומוריסטית על חיי יהודי מזרח אירופה בספרות ובעיתונות יידיש ובעברית ובאסופות ההומור המרכזיות, מושם דגש מיוחד על ספרות ההומור היהודית בידיש ובעברית שנוצרה בפולין ובליטא בין שתי מלחמות העולם, כאשר ספרות ועיתונות יידיש היו בשיא פריחתן והיו חלק אורגני של חיי היום-יום של יהודי מזרח אירופה. ההיקף העצום של הקורפוס השלם של ספרות ההומור היהודי, הכולל את ספרות ההומור במרכזים אחרים של חיי היהודים, בעיקר במאה העשרים – אמריקה הצפונית והדרומית וארץ ישראל – מונע מאתנו לכלול אזורים אלה בקורפוס המוצע לצורך מחקר כזה. עם זאת, יש מקום להתייחסות גם להומור הארץ ישראלי בעברית וגם לספרות ולעיתונות ההומור בידיש בארצות הברית, עד כמה שהם קשורים לספרות ההומוריסטית של יהודי מזרח אירופה ותרבותם.

אחת התופעות הנלוות להתפתחות הגדולה של העיתונות היהודית בעברית וביידיש היא המדורים ההומוריסטיים בתוך עיתונות זו מצד אחד, והעיתונות ההומוריסטית שהתפתחה כענף עצמאי של העיתונות היהודית בקרב יהודי מזרח אירופה מצד אחר (ראו להלן בעמ' 12).

מטרה שלישית של מחקר כזה היא, אם כן, אפיון וניתוח העיתונות ההומוריסטית היהודית כתופעה תרבותית-ספרותית לעצמה וכחלק מתהליך צמיחת ספרות ההומור היהודית בדורות האחרונים. בדיקה כזאת מעלה מספר היבטים החשובים לתולדות תרבות היהודים במזרח אירופה: א. הזיקות בין הסופרים והספרות היהודית לבין ספרות ההומור והעיתונות בידיש ובעברית; ב. הקשרים בין העיתונות ההומוריסטית היהודית לבין חיי היהודים במזרח אירופה ותרבותם; ג. תרומתה הסגולית של העיתונות ההומוריסטית לספרות ההומור היהודית.

מטרה רביעית אפשרית כוללת דיון מסכם בהומור היהודי והזיקות ההדדיות בין הספרות לבין העיתונות בידיש ובעברית במזרח אירופה, עד לפרוץ מלחמת העולם השנייה. על רקע סקירת מקורות ההומור היהודי בחברה המסורתית עד למאה התשע עשרה ועד בכלל, יש מקום לעשות ניסיון לתאר ולנתח את ספרות ההומור בקרב יהודי מזרח אירופה, כתופעה המעידה על התרבות היהודית המודרנית, הנתונה בין מסורת למשבר. את ההומור היהודי בתקופה זאת ניתן לנתח כסימפטום המעיד על סינדרום שלם במאבק של האדם היהודי המודרני על זהותו העצמית והיהודית כאחד – כפי שזה משתקף בכתבים ההומוריסטיים של סופרי יידיש

ועברית לאחר מות הקלסיקונים, בעיתונות ההומוריסטית היהודית ובפרסומים אחרים (ראו לדוגמא שיינטוך תש"ן; שיינטוך תשנ"ט לפי הערך "הומור" במפתח הנושאים; שיינטוך 1993; שיינטוך 1994).

לאור ממצאי המחקר וגיבוש המסקנות הנובעות ממנו בנוגע לאופיו של ההומור היהודי המזרח אירופי ובנוגע לדרכי הייצוג של המציאות וההשקפה עליה בספרות ההומור ובעיתונות היהודית של המאה העשרים, ראוי לחתור למימוש מטרה חמישית – הכנה לדפוס של מבחר טקסטים מספרות ההומור בידיש בפולין ובלטיא בין שתי מלחמות העולם, בליווי חיבור על ההומור היהודי וספרותו במאה העשרים. לאור מחקר קודם שלי על ההומוריסט יוסף טונקל – דער טונקעלער, ראוי לשאוף ולהשלים מטרה שישית – הכנה לדפוס של כרך שני מכתבי יוסף טונקל בליווי פרקי עיון במאפייני סגנונו ההומוריסטי. את הכרך הראשון (דער טונקעלער תש"ן) פרסמתי על יסוד מבחר טקסטים מתוך אלה שהסופר עצמו כינס בכמה עשרות מספריו. הכרך השני התבסס על מבחר טקסטים מתוך עיתונות יידיש, שלא ראו אור עד היום בצורת ספר, טקסטים המשקפים את ההתבוננות ההומוריסטית של דער טונקעלער על חיי היהודים בפולין בין שתי מלחמות העולם.

חשיבות הגישה לחקר ההומור היהודי כפי שפירטנו אותה לעיל טמונה בבניית קורפוס ספרותי, תיאורו וניתוחו, כמקור לחקר התרבות היהודית המודרנית בידיש ובעברית וזיקותיה למסורת ההומוריסטית בספרות המסורתית היהודית לדורותיה. קורפוס זה, המורכב מטקסטים ספרותיים, עיתונות הומוריסטית וסיפורים, אנקדוטות, הלצות וחיידודים – שלא זכה עד היום לתשומת לב ראויה במחקר – מהווה מקור מיוחד במינו להכרת מקומו של ההומור בחברה היהודית ובספרותה. בעזרתו תתאפשר חשיפת פן ספרותי נוסף וממד של ביקורת בלתי פורמלית בתולדות תרבות היהודים, ביקורת המופנית כלפי חוץ וכלפי פנים כאחד.

שיטות מחקר ותוצאות מוקדמות

מצד אחד, בביקורת הספרות בידיש מקובל היה להשקיף על ספרות ההומור כעל ענף של בידור חביב ובליוי זמן פנוי, כאמצעי שמטרתו לעורר שמחה וצחוק לשמם בלבד (טרונק 1949). מבקרים וחוקרי ספרות יידיש מיעטו לעסוק בחטיבה זאת, הנתפסת לעתים קרובות כחלק של היצירה העממית בלבד, שראוי לשייכה לתחום הפולקלור, במיוחד כשמדובר בבדיחות, חיידודים ואנקדוטות. על כך בא ערעורו הגדול של דב סדן, הטוען כי מה שלעתים קרובות נתפס כהומור עממי, ויתר על כן כהומור של עמי ארצות שייך, למעשה, לתחום שיחת החולין של תלמידי חכמים (סדן 1972). בנוסף על אלה התחבר השימוש הלא-מבוקר והלא-מוגדר דיו של המושג הומור, לסוגים רבים אחרים של לעג, הוקעה וביקורת נורמטיבית של דרכי התנהגות וחשיבה הנחשבים כלא-מתאימים וצריכים תיקון. עד כדי כך שרר בלבול בין המושגים, שהתבקשה הגדרה דיפרנציאלית של הומור (פאולר 1960).

מצד שני, בחקר ההומור בימינו, בקהילה האקדמית הבינלאומית במסגרת International Society for Humor Studies וכתב העת **Humor** שבהוצאתה, יש נטייה מאז 1976 לעסוק בהומור מנקודת תצפית קוסמופוליטית, הממעטת לדרוש אחרי מה שמייחד את ההומור של עמים ותרבויות אלה מאלה, ומרבה לעסוק בהיבטים "אוניברסליים" בלבד, כגון הקשר בין הומור ופרסום, אנתרופולוגיה, בלשנות ממוחשבת, בריאות, פסיכולוגיה וכיוצא באלה. יוצאי דופן הם שלושת הכנסים הבינלאומיים לחקר ההומור היהודי שאורגנו על ידי פרופ' אבנר זיו (זיו-זיידמן 1993; זיו 1998).

לאור מצב המחקר ובניגוד למקום שההומור היהודי תופס בתודעת המבקרים וחוקרי ההומור ותולדות תרבות יהודי מזרח אירופה, ההיפותזה שלנו גורסת כי קביעת הקורפוס של ספרות ההומור היהודית וניתוחו יאפשרו

התייחסות לספרות זאת על כל ענפיה לא כאל בידור ו/או יצירה עממית בלבד, אלא כחלק מהותי של התבוננות סופרית ויוצריה על חיי היהודים ותרבותם, מתוך הבנה מעמיקה ובאמצעות ייצוג אומנותי בכלים ספרותיים המיוחדים לכתיבה ההומוריסטית. בהקשר זה אנו מאמצים את הגדרתו של ליקוק (ליקוק 1938), המגדיר הומור כך: "The kind contemplation of incongruities in life and the artistic representation thereof." ובשינוי מסוים לשם התאמת ההגדרה לנושא מחקרנו ובתרגום לעברית: ההתבוננות ברוח טובה בחוסר-התואם שבחיי היהודים וגו'.

בעקבות יוזמתו של פרופ' אבנר זיו ז"ל שהחל לקדם את חקר ההומור היהודי עוד בשנת 1985, חלה התפתחות משמעותית בגישה לנושא בשנת 2009, כדור לאחר מכן, עם ייסוד האגודה הישראלית לחקר ההומור ביוזמתו של פרופ' אריה סובר, שכינס בישיבת הייסוד גם חוקרי הומור שעיסוקם המובהק היה במסגרת מדעי היהדות, ותרם בעצמו לדיון התיאורטי בתופעה (סובר 2009). בשנת 2010 התקיים הכנס הבינלאומי הראשון לחקר ההומור במכללת אשקלון, ובשנת 2012 הופיע כרך מאסף עם ההרצאות שנישאו באותו הכנס (סובר 2012). מאז פרסמה האגודה הישראלית לחקר ההומור חמישה גיליונות של כתב עת בינלאומי לחקר ההומור, בשפה האנגלית (כתב עת ישראלי להומור 2012; 1, 2012; 2, 2013; 3, 2013; 4, 2013; 5, 2014), ושלושה גיליונות של כתב עת ישראלי בשם **הומור מקוון**, בשפה העברית. פעילות זו קידמה בצורה משמעותית גם את חקר ההומור בכלל, וגם את חקר ההומור היהודי בידיש ובעברית (הומור מקוון 1, 2011; 2, 2013; 3, 2014).

נושא המחקר שלפנינו מעמיד בפני הלומד והמלמד את תולדות התרבות היהודית המודרנית שפע של מקורות מתחום הספרות היהודית פרי רוחן היצירתית של שכבות רבות בעם, יחד עם מיעוט בעיון ובמחקר במקורותיו, בסוגיו ובמשמעותו של ההומור היהודי. השערת המחקר היא כי עיון שיטתי במקורות אלה יחד יניב תוצאות שיעמידו נדבך אוניברסלי ויהודי כאחת, שיאיר מזווית מיוחדת במינה את תחומי הרגישות ואת מאגר הכיסופים של סופרים ויוצרים בעלי חוש הומור, אשר בעולם כמו שהוא ניחנו בכישרון רב להצביע תדיר על הפערים והסתירות בין המצוי לרצוי. השערתנו היא כי רצון כמוס זה, כמערכת של ערכים עליונים, ייחשף כעיקרון מעמיד של ההומור היהודי, כמסורת ספרותית של דורות ראשונים ואחרונים מצד אחד, וכתופעה ספרותית מודרנית מצד שני. אנו מוצאים כי התמקדות בנינוח ספרות ההומור היהודית המודרנית מאפשרת בדיקה של השאלה, באיזו מידה משקפת ספרות זאת את התמורות שחלו בחיי היהודים ובתודעתם בדורות האחרונים, כולל המשבר בזהות העצמית ובחיי האדם היהודי בימינו.

שיטות העבודה הרצויות למחקר כזה נובעות מגישה אינטרדיסציפלינרית המתחייבת מעצם הנושא. הן כוללות שבעה שלבים כמפורט להלן: 1. איסוף החומר (תשתית ביבליוגרפית וטקסטואלית); 2. תיאור גישות קיימות להבנה ולחקר של ההומור היהודי, וניתוחן; 3. אפיון המסורת ההומוריסטית במקורות התרבות היהודית לדורותיה, עד למאה ה-20; 4. קביעת הקורפוס של ספרות ההומור היהודי במאה העשרים וניתוחו לאור מאפייני המסורת ההומוריסטית שבמקורות; 5. הפעלת גישה אינטרדיסציפלינרית לחקר ההומור היהודי תוך שילוב שיטות מתחומי מחקר אחדים; 6. ניתוח תוכן של העיתונות ההומוריסטית ובדיקת קשריה עם ספרות וסופרי יידיש ובעברית; 7. מיון חדש של הטקסטים הכלולים באסופות ההומור, וניתוח לדוגמא של הלצות ואנקדוטות אופייניות להומור היהודי.

בהיעדר כל ביבליוגרפיה ספציפית על ספרות ההומור בידיש ובעברית, יש להתמקד בשלב איסוף החומר גם בהקמת תשתית ביבליוגרפית בידיש ובעברית בשלושה תחומים, כאמור: ספרות ההומוריסטית, עיתונות

הומוריסטית, קבצים של הומור. כמו כן רצוי לכלול בשלב איסוף החומר ספרים ומאמרים שנושאים הומור היהודי להגדרותיו השונות בעיקר בידיש, עברית, גרמנית, אנגלית, פולנית ורוסית. לאור היעדר ערך אנציקלופדי מלא יותר על הומור יהודי (השווה: הומור [ערך אנציקלופדי]) ובעקבות דיונים רבים בסוגייה זאת, המפוזרים בספרים ובכתבי עת שונים הכתובים על ידי סופרים, מבקרים, הומוריסטים וחוקרי תרבות ישראל – יש צורך בניסיון לתאר את הגישות השונות להבנה ולחקר ההומור היהודי, החל ממוריץ שטיינשניידר (שטיינשניידר 1902, כרך 46, עמ' 177 – 178) וישראל דוידזון (י' דוידזון 1907), עד ליוסף טונקל (דער טונקעלער) (טונקעל 1921), אהרן צייטלין (צייטלין 1980), דב סדן (ראה בביבליוגרפיה), א' דוידזון (א' דוידזון תשל"ב) ואחרים.

אף כי במרכז המחקר שלפנינו עומדת ספרות ההומור היהודית במזרח אירופה בין שתי מלחמות העולם, יש להקדיש מקום נכבד לעיון במסורת ההומוריסטית במקורות התרבות היהודית עד למאה העשרים, על מנת לזהות מסורות הומוריסטיות עתיקות, הממשיכות להתקיים גם בספרות היהודית של המאה העשרים, וכן "סטיות" ממקורות אלה (ראו למשל: זילברשטיין 2012). הקורפוס עצמו מקיף את הספרות, העיתונות ואוספי ההומור שהופיעו בדפוס בעיקר בין השנים 1914-1939 במזרח אירופה. כאמור, חקר ההומור בכלל וההומור היהודי בפרט מחייב גישה אינטרדיסציפלינרית, המאגדת שיטות מחקר מתחומים רבים: ספרות, היסטוריה, חקר לשון יידיש ועברית והקשרים ההדדיים שביניהן, פולקלור, מחשבת ישראל ופילוסופיה, פסיכולוגיה ומדעי היהדות האחרים.

ספרות ההומור כאמצעי יעיל של קומוניקציה העוקף ביעילות את ההטפה לזולת, מצאה בעיתונות היומית ובפרסומים הפריודיים מצע נרחב להצפת השקפותיהם של סופרים למיניהם על אורחם ורבעם של יהודי מזרח אירופה. ניתוח תוכן של העיתונות ההומוריסטית על רקע תולדות יהודי פולין וליטא ותרבותם בין שתי מלחמות העולם, מניב בפועל פרק נוסף בתולדות ההבנה העצמית של החברה היהודית, מתוך פרספקטיבה ביקורתית והגותית כאחת. אסופות ההומור המכילות בדיחות וחיזודים, אנקדוטות וסיפורים קצרים, מהוות מאגר גדול ורחב למדי של טקסטים הומוריסטיים שמוינו בדרך כלל מיון "אוטומטי". מיון כזה נעשה על פי אופי או מקצוע הדמויות המעורבות, ולא על פי קריטריונים מופשטים יותר, שמתאימים לסוג ההומור ולזווית ההתבוננות על מצבים של חוסר-תואם בחיי החברה היהודית הגלומים בהם. על כן יש לנסות להציע מיון אחר וחדש המתאים יותר לאופי המופשט של ההיגד ההומוריסטי. על מנת לחשוף את הפן הפילוסופי והיהודי הייחודי המצוי באסופות הומור אלה, אנו מקדישים תשומת לב מיוחדת לניתוח סוג זה של טקסטים הומוריסטיים, כטקסטים רב-כיווניים המתפרשים בדרכים מגוונות. כמו כן ניתן לבסס כיוון זה של עיון בעזרת ניתוח חילופי גרסאות ומשמעותם. הראשון שהלך בדרך זאת הוא ריצ'ארד ראסקין, שעסק בניתוח הלצות הפתוחות לאופציות פרשניות שונות בתכלית אלה מאלה (ראסקין 1992).

בדיקה ראשונית לקראת הגדרת גבולות הקורפוס ותוכנו מלמדת, כי ביצירת הספרות ההומוריסטית השתתפו יותר מחמישים מחברים וסופרים שפרסמו כמאה ספרים בין השנים 1914 – 1939. הסופר-הומוריסט הבולט בין כולם הוא יוסף טונקל (דער טונקעלער 1881 – 1949), הידוע עד היום לרבים כמי שהצטיין בכתיבת פארודיות ספרותיות על סופרי יידיש, והומורסקות שליוו את חיי התרבות והחברה של יהודי פולין בין המלחמות (שיינטוך תשמ"ה, שיינטוך תש"ן; הגר תשנ"ז). עיתונות יידיש שבה פרסם דער טונקעלער לראשונה את יצירותיו ההומוריסטיות, נשארה עד היום כמקור ראשון לאיסוף הטקסטים של ספרות ההומור, כולל פרסומי דער טונקעלער בעצמו ופרסומי הומוריסטים אחרים בני זמנו, שכתבו בסגנונו ובהשפעתו, כגון משה

ווולפֿאַרט (משהלע) מלטביה, נרצח ב-1941 (ווולפֿאַרט 1937) וישראל וויינשטיין מקישינב (בסרביה), נרצח ב-1942 (וויינשטיין 1930; תרצ"ט).

בין ההומוריסטים שפרסמו את כתביהם בעיתונות יידיש במזרח אירופה בין שתי מלחמות העולם, נזכיר אחדים: אליהו-חיים אַלמי, אלעזר בערגמאַן, ישעיהו זלָטניק, ב' יאושזאַן, ישראל-אַבֿרהם מה-יפֿית, משה נודעלמאַן, מנחם קיפניס, ליפּע קעסטיין, יונה קרעפעל, אַבֿרהם ראָזענפֿעלד, אַבֿרהם ראָקאוּסקי. אלה ורבים אחרים הקדישו חלק ניכר מכתביהם או אפילו את כל כתיבתם לספרות ההומור. בנוסף לאלה, תרמו אחדים מסופרי יידיש הידועים יותר, כגון יצחק באַשעוויס-זינגער, אַהרן צייטלין, י"י טרונוק ואחרים – פרקים אחדים נוספים לספרות ההומור.

בדיקה ביבליוגרפית של יותר מ-1700 יומונים ופרסומים פריודיים אחרים שהופיעו בפולין בין שתי מלחמות העולם, על פי ביבליוגרפיות קיימות ויחד עם בדיקת אוספי העיתונות היהודית ביינואָ (ניו יורק) ובספרייה הלאומית בירושלים, מלמדת כי בין 1914 ל-1939 הופיעו יותר ממאה כותרים של העיתונות ההומוריסטית בידיש (שיינטוך 1986). יחד עם העיתונות ההומוריסטית בידיש ובעברית, שהחלה להתפרסם כבר במאה ה-19, האומדן שלנו הוא כי העיתונות ההומוריסטית במזרח אירופה כוללת יותר מ-150 כותרים (קירזשניץ 1930; אי דוידזון תשל"ב).

בדיקה חלקית של יצירתו ההומוריסטית של יוסף טונקל (דער טונקעלער), שפורסמה בעיתונות יידיש בפולין בשנים 1911-1939, מגלה כי על אף כמה עשרות מספריו שפורסמו בדפוס עד 1939, חלק גדול מכאלף (לפי אומדן) הומורסקות ופרודיות, סיפורים, ביקורת תאטרון ואומנות, מאמרים ופליטונים, סריות הומוריסטיות בפרוזה, ותגובות חריפות בסגנון הומוריסטי מר לעליית היטלר לשלטון והתפשטות האנטישמיות – כל אלה לא כונסו בספריו ונשארו בלתי ידועים.

בדיקה מוקדמת וחלקית של ספרות ההומור היהודית במשך הדורות (בעיקר בעברית) העלתה כמה סוגים אופייניים של כתיבה הומוריסטית, המעוגנת בתרבות ישראל. בעקבות מיון על פי דגם של כ-2000 יחידות מתוך ספרות ההומור היהודית, מצטייר דיוקנו של ההומור הזה באמצעות שמונה עשר תחומים הבולטים במיוחד: 1. הומור פילוסופי; 2. טבע האדם; 3. מהות התפילה; 4. היחס לעבודה זרה; 5. הצבעה על מצבים של חוסר-תואם בחיים היהודיים (ראו למשל: שיינטוך 2012); 6. פירושים הומוריסטיים למקורות ולקח מוסרי על דרך השעשוע, וכן פירושים עם-הארציים של המקורות; 7. הסתירות והניגודים בין הזרמים השונים ביהדות – החסידות והמתנגדות, ההשכלה ותנועת המוסר, האורתודוקסיה ומתנגדיה, הקונסרבטיבים והרפורמים וכיו"ב...; 8. מחברים וסופרים בתרבות היהודית של "עם הספר" והקשר ביניהם; 9. הומור לשוני; 10. דמויות המאכלסות את ספרות ההומור בידיש ובעברית החל בשורה ארוכה של לצים יהודים (הערשעלע אַסטראָפּאָליער, מאַטקע כאַבאַד, אַפֿריים גריידינגער, ועוד...), ודמויות קומיות (הקונדס, הרב ר' יוסף לוקש מדראזינה, שמחה פלאכטע, העם-הארץ, היישובניק, וחכמי חלם); 11. ספרות ההומור הקשורה ללוח השנה היהודי ולחגי ישראל; 12. הפרודיה הספרותית על טקסטים יהודיים לדורותיהם; 13. הניגוד בין מסורתיות למודרניות (ראו למשל: שיינטוך 2012); 14. הומור הציוני; 15. ההומור הארץ-ישראלי (ראו למשל: לב 2012); 16. הומור של יהודים בשואה (ראו למשל: אוסטרובר 2009); 17. יסודות הומוריסטיים בספרות יידיש ובעברית; 18. המונולוג ההומוריסטי (ראו למשל: שיינטוך אפריל 2014, שיינטוך יוני 2014).

סיכום

בספרות יידיש המודרנית התפתח במזרח אירופה ענף ספרותי חדש, שבו יצרו סופרים-הומוריסטים חטיבה ספרותית מיוחדת בשירה, בפרוזה ובמחזה – ספרות הומוריסטית שראשיתה לעתים קרובות בעיתון, וסופה בצורת ספר. כתיבת תולדות הספרות ההומוריסטית בידיש על סופריה וסוגיה בין שתי מלחמות העולם היא חלק אינטגרלי של חקר תולדות ספרות יידיש.

ביבליוגרפיה נבחרת

- אולסוונגר 1931 – עמנואל אולסוונגר, **ראַזשינקעס מיט מאַנדלען**, באַזל 1931.
- אולסוונגר 1935 – עמנואל אולסוונגר, **רויטע פאַמעראַנצן**, בערלין 1935 (בתעתיק לטיני).
- אוסטרובר 2009 – חיה אוסטרובר, **ללא הומור היינו מתאבדים**, ירושלים, יד ושם, 2009.
- ארכיון "גנזים" – א. דרויאנוב, מאמרים ופתקים בידיש – אוסף אמירות ובדיחות, מארכיונו הפרטי של אלטר דרויאנוב. בין השנים 1912-1938, בעיקר בכתב ידו.
- באַשעוויס 1932 – B, [יצחק באַשעוויס] "20 טעג, וואָס האָבן אויפֿגעטרייסלט די וועלט אָדער די גלגולים פֿון אַ יונגן דיכטער", **גלאַבוס** (וואַרשע), יולי 1932, ז' 85 – 87.
- ביאַלאַסטאַצקי 1963 – ב"י ביאַלאַסטאַצקי, **ייִדישע הומאַר און ייִדישע לצים**, ניו-יאָרק תשכ"ד – 1963.
- גרייס-פולק 1994 – סופי גרייס-פולק, "ראשיתו של שמ"ר בידיש", **חוליות: דפים למחקר בספרות יידיש וזיקותיה לספרות העברית**, ב', חיפה, קיץ 1994, עמ' 69 – 87.
- א' דוידזון תשל"ב – אפרים דוידזון, **שחוק פינו: אוצר להומור וסאטירה בספרות העברית מראשיתה ועד ימינו**, חולון תשל"ב. נדפס לראשונה בתשי"א.
- י' דוידזון 1907 – Israel Davidson, **Parody in Jewish Literature**, New York 1907
- דיק 1867 – אייזיק-מאיר דיק, **בליצנדע וויצן אָדער לאַכפילן**, ווילנע 1867.
- דיק 1873 – אייזיק-מאיר דיק, **וויצן און שפיצן: אָדער אַנעקדאָטן**, ווילנע תרל"ד-1873.
- דיק 1897 – אייזיק-מאיר דיק, **וויצע איבער וויצע**, ווילנע 1897.

דער טונקעלער תש"ן – דער טונקעלער (יוסף טונקעל), **ספר ההומורסקות והפרודיות הספרותיות בידיש**, ירושלים תש"ן.

דרויאנוב 1922 – אלטר דרויאנוב, **ספר הבדיחה והחידוד**, פרנקפורט ע"נ מין 1922.

דרויאנוב תרצ"ח – אלטר דרויאנוב, **ספר הבדיחה והחידוד**, תל אביב תרצ"ח.

הגר תשנ"ז – שרה הגר, "ראשית כתיבתו ההומוריסטית של יוסף טונקעל (דער טונקעלער) ביומון 'דער מאַמענט' בשנים 1911-1920", ירושלים, האוניברסיטה העברית, תשנ"ז (עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, בהדרכתו).

הומור (ערך אנציקלופדי) – **The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe**, by: Barbara Kirshenblatt-Gimblett and Michael Wex (Oral Tradition), and Jeremy Dauber (Literary Traditions) <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Humor> (Internet edition).

הומור מקוון – **הומור מקוון: כתב עת מדעי לחקר ההומור**, עורך ראשי: אריה סובר, גיליונות 1-3, 2011-
<http://www.israeli-humor-studies.org/122789/%D7%94%D7%95%D7%9E%D7%95%D7%A8-%D7%9E%D7%A7%D7%95%D7%95%D7%9F>
 2014, כתב עת אינטרנטי: <http://www.israeli-humor-studies.org/122789/%D7%94%D7%95%D7%9E%D7%95%D7%A8-%D7%9E%D7%A7%D7%95%D7%95%D7%9F>

ווילפֿאַרט 1937 – משה ווילפֿאַרט, **יידישע פעקלעך: הומאַרעסקעס, פֿעליעטאַנען, מאַנאַלאָגן**, ריגע 1937.

ווינרײַך 1973 – מאַקס ווינרײַך – **די געשיכטע פֿון דער יידישער שפּראַך**, ניו-יאָרק 1973, באַנד ו, ז' 231-245; באַנד וו, ז' 237-249.

ווינשטיין 1930 – ישראל ווינשטיין, **שמייכלענדיק: הומאַרעסקן פאַראַדיען און שאַרזשן**, קעשענעוו 1930.

ווינשטיין תרצ"ט – ישראל ווינשטיין, **אויף דער פֿור: אַ נייע סעריע בריוו פֿון מנחם-מענדל צו שיינע-שיינדל**, קישינוב תרצ"ט.

זיו-זיידמן 1993 – A. Ziv and A. Zajdman (eds.), **Semites and Stereotypes: Characteristics of Jewish Humor**, Westport 1993.

A. Ziv (ed.) **Jewish Humor**, New Brunswick (U.S.A) & London (U.K) 1998 (with new introduction and bibliography). 1998 – זיו (with new introduction and bibliography) מהדורה ראשונה בעברית: תל אביב 1986.

זילברשטיין 2012 – ירון זילברשטיין, "מאפייני הומור וגוזמא ככלי ביקורת אישית וחברתית: עיונים במסעותיו של רבה בר בר חנה בתלמוד הבבלי (ב"ב, עג ע"א-עד ע"ב)", בתוך: אריה סובר ואבנר זיו (עורכים), **חשיבותה של אי-רצינות: קובץ מאמרים רב-תחומי בחקר ההומור**, ירושלים, הוצאת כרמל, 2012, עמ' 146-171.

זלאַטניק תרפ"ט – ישעיה זלאַטניק, **לעקסיקאָן פֿון ייִדישע חכמות: גוטע ווערטער פֿון קלוגע יידן... געזאַמלט פֿון בעל-פה קוועלן און סטיליזירט: הרב ישעיה זלאַטניק**. טייל 1, וואַרשע [תרפ"ט].

זלקין 1997 – מרדכי זלקין (מהדיר), **ספר הקונדס**, ההדיר והקדים מבוא: מרדכי זלקין, ירושלים תשנ"ז.

טונקעל 1921 – יוסף טונקעל (דער טונקעלער), "די ייִדישע פֿאַראַדיע (מאַטעריאַלן פֿאַר אַ שטודיום)", **אַלמאַנאַך צום 10-יעריקן יובילעאום פֿון "מאַמענט"**, וואַרשע 1921, ז' 132-144. נדפס גם בתוך: דער טונקעלער תש"ן, עמ' 71-83.

טרונק 1937 – יחיאל-ישעיה טרונק, **שלום-עליכם: זיין וועזן און זיינע ווערק**, וואַרשע 1937.

טרונק 1939 – יחיאל-ישעיה טרונק, **טוביה דער מילכיקער (שיקזאַל און בטחון)**, ווילנע 1939.

טרונק 1949 – יחיאל-ישעיה טרונק, **די ייִדישע פֿראַזע אין פּוילן אין דער תקופה צווישן ביידע וועלט מלחמות**, בוענאַס-אַיירעס 1949, ז' 154.

כהן 1995 – נתן כהן, **המרכז הספרותי והעיתונאי היהודי בווארשה בשנים 1920-1942 באספקלריה של איגוד הסופרים והעיתונאים**, ירושלים, האוניברסיטה העברית, תשנ"ה (דיסרטציה).

The Israeli Journal of Humor Research: An International Journal, – כתב עת ישראלי להומור – editor-in-chief: Arie Sover, No. 1-5, 2012-2014 (internet publication – <http://www.israeli-humor-studies.org/122789/Published-Issues-1>).

לב 2012 – טלי לב, "הוא בחר לחיות – לא לשכוח ולא לסלוח – היצירה הקישונית כיצירה אקזיסטנציאליסטית בתר-שואתית", בתוך: אריה סובר ואבנר זיו (עורכים), **חשיבותה של אי-רצינות: קובץ מאמרים רב-תחומי בחקר ההומור**, ירושלים, הוצאת כרמל, 2012, עמ' 17-56.

ליפסאָן תרפ"ח-תרפ"ט – מרדכי ליפסאָן, **די וועלט דערציילט: מעשהלעך און ווערטלעך, איינפאלן און המצאות, מידות און הנהגות פון אנשי-שם בני ייִדן**. 2 בענדער, ניו-יאָרק תרפ"ח - תרפ"ט. (מהדורה עברית ב-4 כרכים: תל אביב תשכ"ח).

ליפשיץ 1930 – י' ליפשיץ, "בדחנים און לצים בני ייִדן: מאַטעריאַלן צו אַ ווערטערבוך", **אַרכיוו פֿאַר דער געשיכטע פֿון ייִדישן טעאַטער און דראַמע**. ערשטער באַנד, ווילנע תר"ץ.

ליקוק 1938 – Stephen Leacock, **Humor and Humanity: An Introduction to the Study of Humor**, New York 1938.

מילער 1937 – שלום מילער, **פֿונעם ייִדישן קוואַל: ייִדישע וויצן, אַנעקדאָטן און גלייכווערטלעך**, געזאַמלט און באַאַרבעט, קלאַסיפֿיצירט און אינטערפּרעטירט פֿון ש' מילער, וויניפעג 1937.

נוי תשכ"ב – דב נוי, "הקיימת בדיחת עם יהודית?", **מחניים**, מסכת לחיילי צה"ל לימי הפורים, כרך ס"ז אדר שני תשכ"ב, בהוצאת צבא ההגנה לישראל, הרבנות הצבאית הראשית, עמ' 49 – 56.

ניגער 1928 – ש' ניגער, **שלום עליכם: זיינע וויכטיקסטע ווערק, זיין הומאָר און זיין אָרט אין דער ייִדישער ליטעראַטור**, ניו-יאָרק 1928.

סדן תש"י – דב סדן, **קערת צימוקים או אלף בדיחה ובדיחה: אסופת הומור בישראל**. תל אביב תש"י.

סדן 1951 – דב סדן, "רישומי לוואי", בתוך: **א' דוידזון תשל"ב**, עמ' 513-515.

סדן תשי"ג – דב סדן, **קערת אגוזים או אלף בדיחה ובדיחה: אסופת הומור בישראל**, תל אביב תשי"ג.

סדן תשכ"ב – דב סדן, "שר ההומור (על שלום עליכם)", **אבני מפתן**, כרך א', תל אביב תשכ"ב – 1961, עמ' 26-56.

סדן תש"ל – דב סדן, "בין לימוד ושעשוע: על אייזיק מאיר דיק", **אבני מפתן**, כרך ב', תל אביב תש"ל, עמ' 9-16.

סדן תשל"ב – דב סדן, "סוגיה במסכת השחוק: על עמנואל אולסבנגר", **אבני מפתן**, כרך ג', תל אביב תשל"ב, עמ' 282-288.

סדן 1972 – דב סדן, "אַ שמועס וועגן הומאָר", **היימישע כתבים**, כרך ב', תל-אַבֿיבֿ 1972, ז' 506-512.

סדן 1982 – דב סדן, "צווישן הומאָר און אוטאָפּיע", צווישן ווייט און נאָענט, תל-אַבֿיבֿ 1982, ז' 24 - 40.

סובר 2009 – אריה סובר, **הומור: בדרכו של האדם הצוחק**, ירושלים, הוצאת כרמל, 2009.

סובר 2012 – אריה סובר ואבנר זיו (עורכים), **חשיבותה של אי רצינות: קובץ מאמרים רב-תחומי בחקר ההומור**, ירושלים, הוצאת כרמל, 2012.

סימון 1929 – Ernst Simon, **Zum Problem des jüdischen Witzes**, Berlin 1929.

עלזעט תרע"ח – יהודה עלזעט, **דער ווונדער-אוצר פֿון דער יידישער שפראך: פֿאַלקסטימלעכע רענסאַרטן גלייכווערטלעך און אַנעקדאָטן**, וואַרשע תרע"ח.

פאולר 1960 – H.W. Fowler, "Humor", in: Johan Jacob Enck, **The Comic in Theory and Practice**, – New York 1960, pp. 3 - 4.

פאָוקער 1973 – אַרנאָלד פּאָוקער, "די יידישע נוסחאות פֿון 'שילבורגער בוך' ", ייוואָ-בלעטער (ניו-יאָרק), באַנד 44, 1973, ז' 59 - 77.

פוקס 1980 – Marian Fuks, "Żydowska Prasa Humorystyczno-Satyryczna", **Biuletyn Żydowskiego**, – Warzesien 1980.

פרי 1968 – מנחם פרי, "האנאלוגיה ומקומה במבנה הרומאן של מנדלי מו"ס: עיונים בפואטיקה של הפרוזה", **הספרות** כרך א' מס' 1, אביב 1988 – תשכ"ח, עמ' 65 - 100.

פרנס 1928 – ב' פרנס (מרדכי מישקין), **פֿון דער רבינישער וועלט: מעשיות, אַנעקדאָטן, תורות, משלים און שיחת-חולין של תלמידי-חכמים**, ניו-יאָרק 1928.

פּרץ 1947 – י"ל פּרץ, "וועגן געשיכטע (אַ ביטערע הומאָרעסקע)" **אַלע ווערק**, באַנד 8, ניו-יאָרק 1947, ז' 40 - 47.

צייטלין 1980 – אַהרן צייטלין, "אַנאַליזירנדיק יידישן הומאָר", **ליטעראַרישע און פֿילאָסאָפֿישע עסייען**, ניו-יאָרק 1980, ז' 177 - 189.

צייטלין 1993 – אהרן צייטלין, **ברנר, אסתרקה, וייצמן השני: שלושה מחזות**, ערך והוסיף מבוא ופתח דבר י' שיינטוך, ירושלים, ירושלים 1993 (תרגום מידיש לעברית).

קירזשניץ 1930 – א' קירזשניץ, **די יידיש פרעסע אין דער געוועזענער רוסישער אימפעריע (1823-1916)**, מאַסקווע – כאַרקאָוו – מינסק 1930.

קשר 1987 – מרדכי נאור (עורך), **קשר**, תל אביב, המכון לחקר העתונות היהודית, מאי 1987 ואילך.

ראבניצקי תרפ"ג – י"ח ראבניצקי, **יידישע וויצן**, בערלין תרפ"ג.

ראַסקעס 1980 – David Roskies, "An Annotated Bibliography of Ayzik-Meyer Dik", **The Field of Yiddish**, Fourth Collection, Philadelphia 1980, pp. 117 - 184.

ראסקין 1992 – Richard Raskin, **Life is Like A Glass of Tea: Studies of Classic Jewish Jokes**, Aarhus – 1992. (Denmark) 1992.

שחר 2008 – Stanley J. Schachter, **Laugh for God's Sake**, New York, Ktav Publishing House, 2008.

שחר 2012 – שמעון יהושע שחר, "כאשר בדיחות ומוסר יהודי מתנגשים", בתוך: אריה סובר ואבנר זיו (עורכים), **חשיבותה של אי-רצינות: קובץ מאמרים רב-תחומי בחקר ההומור**, ירושלים, הוצאת כרמל, 2012, עמ' 115 - 127.

שטיינשניידר 1902 – Moritz Steinschneider, "Purim und Parodie", **Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judentums**, Breslau 1902-1904.

שיינטוך 1986 – יחיאל שיינטוך, **רשימת היומונים וכתבי-העת בידיש שפורסמו בפולין בין שתי מלחמות העולם**, בעזרתה של ורה סולומון, ירושלים 1986.

שיינטוך תשמ"ה – יחיאל שיינטוך, "הביקורת החברתית-תרבותית בכתביו ההומוריסטיים של דער טונקעלער", **הקונגרס העולמי למדעי היהדות** 9, ג, ירושלים תשמ"ה, עמ' 457 - 460.

שיינטוך תשמ"ז – יחיאל שיינטוך, "אַן אַרײַנפֿיר צו דער סוגיא - הומאָר אין דער ייִדישער ליטעראַטור און דער טונקעלער", **שנתון הספר היהודי** 44, ניו-יורק תשמ"ז, עמ' 94 - 105.

שיינטוך תש"ן – יחיאל שיינטוך, "מימד הרצינות בכתביו ההומוריסטיים של יוסף טונקעל (דער טונקעלער)", בתוך: **דער טונקעלער תש"ן**, עמ' 13-68.

שיינטוך 1993 – יחיאל שיינטוך, "אהרן צייטלין והתיאטרון בידיש – על מחזותיו בין שתי מלחמות העולם", בתוך: **צייטלין 1993**, עמ' 11-56.

שיינטוך 1994 – יחיאל שיינטוך, "המחזה 'די יידישע מלוכה' אָדער וויצמאָן דער צווייטער' לאָהרן צייטלין", **חוליות: דפים למחקר בספרות יידיש וזיקותיה לספרות העברית**, כרך 2, ירושלים 1994, עמ' 141-149.

שיינטוך תשנ"ט – יחיאל שיינטוך, **ברשות הרבים וברשות היחיד: אהרן צייטלין וספרות יידיש**, ירושלים תשנ"ט.

שיינטוך 2000 – יחיאל שיינטוך, "בראי ה'אשמדאי': "דער אשמדאי", ברלין-וארשה, ספטמבר 1912- מאי 1913 - ירחון ההומוריסטי מצויר, "חוליות 6 ירושלים, אוניברסיטת חיפה, 2000, עמ' 397 - 418.

שיינטוך 2002 – יחיאל שיינטוך, "ה'אני מאמין' ההומוריסטי של העיתונאי והסופר ב. יאושזון (משה יוסטמן)", **חוליות 7**, ירושלים, אוניברסיטת חיפה, 2002, עמ' 309-320.

שיינטוך 2012 – יחיאל שיינטוך, "ההומוריסט דער טונקעלער ותיאוריית חוסר התואם (incongruity)", **חשיבותה של אי-רצינות: קובץ מאמרים רב-תחומי בחקר ההומור**, בעריכת אריה סובר ואבנר זיו, ירושלים, הוצאת כרמל, 2012, עמ' 346 - 355.

שיינטוך וזקוביץ אפריל 2014 – **המונולוג וזיקתו להומור בידיש**, בעריכה ובתרגום של רותי זקוביץ ויחיאל שיינטוך (כולל מאמר מאת יחיאל שיינטוך על "המונולוג כצורה ספרותית וזיקתו להומור בידיש" בליווי ביבליוגרפיה נבחרת; מרדכי שטריגלער, "בוכנוואָלדער זאָרגן" – "חרדות בוכנוואלד": מונולוג סאטירי), ירושלים, הוצאת מפעל דב סדן ליד הקתדרה ליידיש באוניברסיטה העברית, 2014, 32 עמודים.

שיינטוך וזקוביץ יוני 2014 – יחיאל שיינטוך ורותי זקוביץ (עורכים ומתרגמים), **טקסטים מספרות יידיש לביצוע תאטרלי: מונולוגים • דיאלוגים • מחזה**, ירושלים, הוצאת מפעל דב סדן ליד הקתדרה ליידיש באוניברסיטה העברית, 2014 (מהדורה דו לשונית – יידיש עם תרגום לעברית, עמוד מול עמוד), עם איורים של דייוויד הול.

שקד 1965 – גרשון שקד, **בין שחוק לדמע: עיונים ביצירתו של מנדלי מוכר ספרים**, תל אביב 1965.